

ПЕРЕГЛЯД ОСНОВ ХРОНОЛОГІЇ ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ТА РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Статтю присвячено аналізу основ хронології передскіфських та ранньоскіфських пам'яток.

Хронологія найпізнішого передскіфського періоду останніми десятиліттями помітно еволюціонувала, збагатившись аргументами на користь її значного подавлення. Проте й нині існують різні хронологічні системи та принципи датування для передскіфських та ранньоскіфських пам'яток, різниця між якими сягає 50—200 років. Це призводить до різнобою в хронології та культурному визначенні одних і тих самих пам'яток за різними принципами датування. Тому серед дослідників чітко визначилися прихильники «високої» та «низької» хронології. Утім, почасти науковці, відстоюючи близькі їм позиції щодо хронології пам'яток цього періоду, апелюють до основ, забуваючи чи навіть не знаючи їхніх складових. Отже, є сенс розглянути, якими були основи передскіфської та ранньоскіфської хронології та як вони змінилися.

В основі хронології пам'яток передскіфського періоду покладено гальштатську хронологічну систему, тоді як ранньоскіфська хронологія спирається на передньоазійську та античну хронологічні системи. При цьому обов'язковим тлом, що дозволяло усвідомити їхнє співвідношення, були дані передньоазійських писемних джерел, в яких кімерійці (з ними традиційно співвідносять передскіфські старожитності) як учасники близькосхідних конфліктів згадуються з 714, а скіфи — з 675 р. до н. е.

По лінії передньоазійської хронології реперними пам'ятками для ранньоскіфської хронології стали Келермеські кургани, що мали передньоазійські імпорти, які тривалий період датувалися не раніше першої половини VI ст. до н. е. (історіографію питання див.: Галанина 1997, с. 172—173).

Крім того, ранньоскіфська хронологія була прив'язана до опорних дат урартійської історії. Найважливішим хронологічним репером було уявлення про дату падіння Урарту на початку VI ст. до н. е., в одній зі зруйнованих фортець якого — Кармір-Блурі — було знайдено речі келермеських типів (Пиотровский 1956, с. 116).

Пізні датування передньоазійських імпортованих та античної кераміки (кінець VII—VI ст. до н. е.) із ранньоскіфських пам'яток Північного

Причорномор'я, а також дані античних та передньоазійських джерел, згідно з якими скіфи встановлюють політичний контроль у Північному Причорномор'ї, витіснивши звідти своїх попередників — кімерійців, не дозволяли починати відлік скіфської історії в Північному Причорномор'ї раніше середини VII ст. до н. е. (Граков 1948, с. 38; Тереножкин 1961, с. 183).

Синхронізуванню пам'яток передскіфського періоду з європейською гальштатською хронологічною шкалою сприяли як прямі європейські імпорти, так і кореляція періодизації чорноліської культури та жаботинського етапу Українського Лісостепу з колом культур орнаментованого гальштату (Тереножкин 1965; Смирнова 1985; Мелюкова 1979; Кашуба 2000).

О.І. Тереножкін, який уперше використав європейські матеріали спочатку для датування чорноліської культури, а згодом — і для синхронних їй чорногорівських та новочеркаських старожитностей, спершу синхронізував їх з На С (800—650 рр. до н. е., за хронологією та періодизацією гальштату П. Рейнеке) (Тереножкин 1952, с. 11).

Далі у низці своїх праць 1960-х рр. дослідник використовує схему Г. Мюллера-Карпе, за якою На С починається на 100 років пізніше — у 700 р. до н. е. Це не призвело до змін у хронології, проте спричинило іншу періодизацію: чорногорівські, чорноліські та новочеркаські матеріали були зіставлені з виділеними Г. Мюллером-Карпе для Середньої Європи періодами На В-2, датованим IX ст. до н. е., та На В-3, що відповідав VIII ст. до н. е. — горизонтам, які включали так звані фракко-кімерійські старожитності (Тереножкин 1961; 1965). Тоді ж дата фіналу На В-3 стає одним з основних хронологічних реперів пам'яток передскіфського періоду.

Друга, передньоазійська, лінія синхронізації для найпізніших передскіфських пам'яток Північного Причорномор'я та Кавказу кардинально відрізняється від центральноєвропейської. Її було «відкрито» після публікації матеріалів поховання з Носачова — класичної новочеркаської пам'ятки жаботинського етапу із Середнього Подніпров'я. Серед власне новочеркаського матеріалу цього поховання були бронзові ажурні вироби, аналогії яким Г.Т. Ковпаненко знайшла на асирійських

рельєфах часу Саргона II (722—705 рр. до н. е.) й Ашшурбаніпала (668—624 рр. до н. е.) (Ковпащенко 1966, с. 177—178).

Цим вона, як тоді уявлялося, відкрила археологічні свідчення передньоазійських походів кімерійців або ж скіфів. Значною мірою саме цей факт вплинув на наступне вирішальне співвіднесення комплексу новочеркаського скарбу з історичними кімерійцями (О.І. Тереножкін) чи скіфами (О.М. Лєсков) та пріоритетне використання для їхньої хронології дат із передньоазійських писемних джерел, що, як було неодноразово зазначено, зовсім не безсумнівно, насамперед із методологічних міркувань (Иванчик 1999, с. 88).

Першим, «передньоазійським», шляхом у встановленні хронології пам'яток передскіфського часу пішов О.М. Лєсков. Він розмежував чорногорівські та новочеркаські старожитності, пов'язавши перші з кімерійцями часу асирійських хронік (середина VIII — початок VII ст. до н. е.), а другі — з найдавнішими скіфами початку передньоазійських походів (кінець VIII — перша половина VII ст. до н. е.). Дати носачівських виробів тоді не викликали сумніву і за тих аналогій, що були для них запропоновані, чудово узгоджувалися з даними історичних хронік. Крім того, на підставі численних аналогій кінському спорядженню чорногорівсько-новочеркаського типу в Центральній Європі О.М. Лєсков доходив висновку, що його нижня дата не може бути «старшою», ніж середина VIII ст. до н. е., а середньоєвропейська хронологічна система потребує «омолодження» (Лєсков 1975, с. 8, 43).

Утім, лише схема Г. Мюллера-Карпе, «наймолодша» з усіх запропонованих європейських хронологічних систем (Parzinger 1989, с. 1—4), дозволяла проводити зіставлення без значних розходжень дат речового комплексу передскіфського типу за центральноєвропейською хронологією та передньоазійськими писемними свідченнями.

Поряд із тим, О.І. Тереножкін, спираючись на нові європейські розробки з хронології гальштату, переглянув у 1976 р. співвіднесення та хронологію чорногорівських, новочеркаських та сихронних їм в Українському Лісостепу чорноліських та жаботинських пам'яток. Чорногорівські та чорноліські він синхронізував із На В-2, а новочеркаські та жаботинські з На В-3 — початком На С, але при цьому зазначав імовірну синхронність горизонту *На В-2 та На В-3 з пріоритетними датами етапу На В-2 — IX ст. до н. е.* Визначаючи абсолютну хронологію цих старожитностей, О.І. Тереножкін підкреслив, що «у вітчизняній археології встановилося хибне правило позначати початок На С 700 р. до н. е., тоді як насправді він відходить до більш ранньої пори (...) 750, чи то навіть до 800 р. до н. е.» (Тереножкін 1976, с. 206). Проте його хронологія, хоч і була найближ-

чою до центральноєвропейської, в основному стосувалася нижньої межі чорногорівських та чорноліських пам'яток, датованих 900 р. до н. е., тоді як для новочеркаських та жаботинських був запропонований діапазон 750—650 рр. до н. е., що в цілому, незважаючи на його ж застереження про ранніший початок етапу На С, цілком збіглося з періодизацією та хронологією Г. Мюллера-Карпе. Тому фінал і новочеркаських, і жаботинських старожитностей під час співвіднесення їх з європейським матеріалом виявився значно «змазаним», а на хронології ранньоскіфської культури прогресивні положення О.І. Тереножкіна не відбилися. Однак це мало «виправдання»: відсутність, на думку О.І. Тереножкіна, прямих паралелей новочеркаському комплексу в Центральній Європі, «пізні» дати передньоазійських аналогій в новочеркаському комплексі (хоч вони найменше відображені в його дослідженні, значною мірою тому, що знахідок новочеркаських старожитностей в Передній Азії не було) та відсутність об'єктивних причин здолати традиційний поріг початкової дати ранньоскіфських старожитностей — середину VII ст. до н. е. Втім, насправді дані, що дозволяли здолати цю традиційну межу, існували. Проте вони вимагали кардинального переосмислення багатьох традиційних уявлень про хронологію передньоазійського імпорту як у новочеркаських, так і в ранньоскіфських пам'ятках, поглибленої розробки їхньої періодизації та певного відмежування від теорій про походження ранньоскіфської культури в Північному Причорномор'ї та Кавказі, на що пізніше звернув увагу Г. Коссак (Kossack 1980, s. 109—143; 1987, s. 22—87).

Схеми періодизації та хронології чорногорівських та новочеркаських старожитностей О.І. Тереножкіна та О.М. Лєскова мають принципові відмінності. Якщо в першого хронологія була «західною» та ґрунтувалася на «прив'язці» речового комплексу чорногорівсько-новочеркаського типу до центральноєвропейської хронологічної системи, то в другого — «східною» та прив'язаною не до дійсної хронологічної системи, а до даних писемних джерел. Ця різниця в напрямках є принциповою (враховуючи, що обидва і досі «працюють»), оскільки вона зумовлена різницею в підходах як до аналізу археологічного матеріалу цього періоду, так і до його трактувань. Своєрідний «бум» в розробках прихильників «писемної хронології» новочеркаського комплексу почався з 1990-х рр., коли до носачівських ажурних виробів додалися й інші «передньоазійські імпорти» (див., напр.: Белинский, 1990; Эрлих 1994; Дударев 1999; Скорый 1999; Махортих 1998, с. 99).

З іншого боку, проведені в той самий час численні розробки у сфері періодизації пам'яток найпізнішого передскіфського та ранньоскіф-

ського періодів відкрили широкі можливості для порівняльної хронології. Вирішальне значення мають дослідження комплексу перехідних пам'яток від новочеркаських до власне ранньоскіфських — келермеських, виокремлених у перший етап ранньоскіфської культури — РСК-1 (Kossack 1987, s. 22—87; Медведская 1992, с. 83, 84). Специфіку та інноваційний характер РСК-1 (чи жаботинського шару, за В.Р. Ерліхом) передає комплекс речей центральноазійського походження (жаботинські вістря стріл, тридірчасті муфтові псалії, стременоподібні вудила, звіриний стиль тощо) у новочеркаському комплексі (Медведская 1992, с. 87; Эрлих 1994, с. 87—89, 94—98; Дударев 1999, с. 55—57).

Дослідженнями В.Р. Ерліха та С.Л. Дударєва встановлено, що інноваційний центральноазійський комплекс РСК-1 у Північному Причорномор'ї та на Кавказі з'являється одночасно з «передньоазійськими» елементами (Эрлих 1994, с. 87—89, 98, 122; Дударев 1999, с. 176), поряд із предметами колхідо-кобанських, закавказьких та подунайсько-центральноєвропейських типів початку На В-3—На С (Дударев 1999, с. 177).

Максимально стабілізувалася ситуація і щодо синхронізації пам'яток найпізнішого передскіфського періоду та РСК-1 Північного Причорномор'я та Кавказу з центральноєвропейськими старожитностями. Не викликає сумніву синхронізація новочеркаських пам'яток та етапу РСК-1 з На В-3 — початком На С, що підтверджують не масові, але регулярні знахідки речей цього горизонту в середньоевропейських пам'ятках, з одного боку, та центральноєвропейських речей у Північному Причорномор'ї — з іншого. Показово є, наприклад, знахідка золотої витої гривни в похованні біля с. Вільшана в Середньому Подніпров'ї (Золото степу. Археологія України 1991, кат. № 82; Скорый 1999, с. 41, рис. 14, 33).

Вона має повну аналогію у скарбі з Фокору, який за дугоподібною фібулою з двома петлями синхронізується зі знахідками з пам'яток горизонту Фокору — Рудовчі — Михалків — Яньєво та датується заключним періодом культури полів поховань — На В-3 (Kossack 1981, s. 138—143; Terzan 1987, p. 10—12).

Провідними в комплексах На В-3 є і псалії типу Яньєво-Дюнакемлод (Chochorowski 1993, s. 67), які виступають середньоевропейським різновидом псаліїв типу Уашхиту-Жаботин — головного інноваційного показника етапу РСК-1 (Эрлих 1997, с. 27).

Те саме стосується й синхронних лісостепових старожитностей, які корелюють із центральноєвропейською хронологічною шкалою через синхронізацію з ранньо- та середньогальштатськими культурами Південно-Східної Європи. При цьому старожитності середньогальштат-

ської культури Басарабі можуть бути своєрідним поєднувальним ланцюгом. Вони представлені на Жаботинському поселенні в Середньому Подніпров'ї (Дараган 2004, с. 323, 324) та чорнолісько-жаботинських пам'ятках Середнього Подністров'я — Григорівському та Рудківцевському городищах та поселенні біля с. Дністровка (Смирнова 1985), пов'язані з комплексами «новочеркаських» типів (Беспалый, Парусимов 1991, с. 192) та етапу РСК-1, а в Середній Європі представлені в комплексах горизонту На В-3 (Metzner-Nebelsick 2000, s. 283—314; 2001, s. 131—153) та власне в гальштатських могильниках часу На С-1 (Metzner-Nebelsick 1992, s. 349—371; Eibner 1996, s. 109; Dobiak 1981, abb. 7; 11, 1—2; Terzan 1990, s. 48, fig. 8/18; 195, fig. 53).

Щодо хронології, то тут як існували значні розбіжності в датуванні одних і тих самих старожитностей — від 50—200 років, попри врегулювання Г.І. Смирнової (Смирнова 1985), так вони існують і дотепер. При цьому прихильники «передньоазійської історії» новочеркаського комплексу твердо дотримуються датування фіналу На В-3 — початку На С переважно з 700 р. до н. е.

Яким же є стан справ у хронології європейського гальштату нині? Для початку — кілька слів про На В-2 та На В-3. Дискусійною в схемі Г. Мюллера-Карпе є виділена ним фаза На В-2 та хронологія фази На В-3, що є наслідком кореляції центральноєвропейських матеріалів етапу НаВ з італійськими горизонтами. З фазою пізньої протовіллано-корелювалися комплекси, виділені в етап На В-1, датовані X ст. до н. е. Інші корелювалися з горизонтом віллано-ва-ІІ та були виділені у фазу На В-3 — VIII ст. до н. е., а На В-2 мав ліквідувати 100-літній проміжок між X та VIII ст. до н. е., що відповідає фазі віллано-І. Утім, багато вчених висловило сумніви в правомірності виділення На В-2 як самостійної культурно-хронологічної стадії. Відповідно, за правомірності зіставлення На В-1 з протовіллано-вою виникли запитання, з чим насправді синхронізується На В-3 — з віллано-І, віллано-ІІ чи з ними обома і чи можливо ставити знак рівності між На В-3 та VIII ст. до н. е. Наразі вважаємо, що з цих двох стадій На В лише На В-3 може бути визнана самостійним культурно-хронологічним періодом (у межах якого і концентрується основна маса виробів так званого фракто-кімерійського типу), відтак На В-2 слід розуміти лише як вузькорегіональне явище, що фіксує перехід до пізнього періоду культури полів поховань, який стартував раніше, ніж уявлялося в 1959 р., — у 950—920 рр. до н. е. (Pare 1996, p. 103). Численні дендрохронологічні дослідження для пам'яток етапу На В-3 однозначно свідчать про його існування в IX ст. до н. е. (Sperber 1987; Randsborn 1992; Dunning, Rychner 1994, s. 63—97), а для власне гальштатських — етапу На С уже

на початку VIII ст. до н. е. (Pare 1996, p. 112; Parzinger 2000, s. 35). При цьому На В-2 та На В-3 на більшій частині своїх хронологічних діапазонів синхронізуються в межах єдиної фази На В-2/На В-3, датованої Х—IX ст. до н. е. (Pare 1996, p. 112—113). Фаза На В-2/На В-3 відповідає віланнові-I, тоді як із віланново-II пов'язані комплекси раннього На С (На С-1) (Hansel A. und B. 1997, s. 101—103, abb. 1). Отже, застереження О.І. Тереножкіна вітчизняним спеціалістам, зроблені в 1976 р., повністю підтвердилися.

Нині вже не викликає сумніву, що аналогії новочеркаським бронзам у Центральній Європі були представлені на пізній фазі поховань ще в IX ст. до н. е. (Parzinger 2000, p. 35). З комплексами IX — початку VIII ст. до н. е. корелюють і матеріали новочеркасько-жаботинського горизонту Українського Лісостепу. За наявності випадків прямої кореляції матеріалів цих горизонтів із середньоевропейськими (що особливо показово для кераміки Жаботинського поселення) хронологічні побудови прихильників передньоазійської писемної хронології для комплексів новочеркаського типу сумнівні. При цьому, як впевнено довели дослідження С.В. Поліна та А.І. Іванчика, основні археологічні аргументи прихильників «високої» хронології новочеркаського комплексу — «передньоазійські» імпорти — насправді виявилися закавказькими виробами більш раннього часу з датами до Х—IX — першої половини VIII ст. до н. е. (Полін 1996, с. 117—118; Іванчик 2001, с. 228—247; Kossack 1983, s. 22—87; 1994, s. 19—53) (що збігається саме з подавненою схемою гальштатської хронології) або жодним чином не стосувалися передньоазійських виробів, як це сталося у випадку з предметами з Носачова (Алексеев 1992, с. 80—82). Ці зміни за двома напрямками «прив'язок» дозволяють впевнено зараховувати горизонт пам'яток етапу РСК-1 щонайменше до першої половини — середини VIII ст. до н. е.

Такою є ситуація з основами передскіфської хронології. Її подавнення викликає і зниження дат ранньоскіфських пам'яток (етапів РСК-2 та РСК-3), що й було ґрунтовно доведено в низці праць, передусім Г. Коссака, Г.І. Смирнової, С.В. Поліна, І.Н. Медведської, А.Ю. Алексеева, А.І. Іванчика.

Перший репер подавненої ранньоскіфської хронології — це хронологія Келермеських курганів, побудована на датах передньоазійського імпорту. Вона була переглянута Л.К. Галаніною, яка зазначила, що ці кургани відповідають часу Ашшурбаніпала (668—635/27 рр. до н. е.), у хронологічних межах близько 660—620 рр. до н. е. (рання група 660—640 рр. до н. е.) (Галаніна 1994, с. 104—105; Алексеев 2003, с. 109).

В.І. Кисель встановив, що всі передньоазійські імпорти з ранньоскіфських пам'яток Північного Причорномор'я та Кавказу датуються у межах першої половини — середини VII ст. до н. е., а спорудження курганів, що містили ці речі, слід пов'язувати з впливом частини кочовиків із Близького Сходу в 670—660 рр. до н. е. (Кисель 1998, с. 7—14; 16—17). Показово, що головний репер, навколо якого розвивалася хронологія Келермеських курганів, — дзеркало з кургану 4/Ш — нині датується 670—640 рр. до н. е. (Кисель 1998, с. 13; Алексеев 2003, с. 104), а сам курган на шкалі періодизації РСК, як і інші кургани з досліджень Шульца, належить до РСК-3 (Медведская 1992, с. 86.). Отже, не виключено, що нижня хронологічна межа Келермеського могильника та синхронних йому пам'яток ще далеко не вичерпана (Полин 1998, с. 56).

Переглянуто і другий головний хронологічний репер ранньоскіфської культури — дату падіння держави Урарту. Вона також подавнена і визначається в межах середини VII ст. до н. е. (Kroll 1984, s. 151—170; Seidl 1979, s. 137—149; Медведская 1992, с. 101).

Третім генеральним репером є той факт, що в Передній Азії наявні ранньоскіфські матеріали (за періодизацією пам'яток ранньоскіфської культури вони відповідають її келермеській фазі — етапам РСК-2 та РСК-3), зафіксовані в датованих стратифікованих комплексах першої половини VII ст. до н. е. та більш ранніх (Медведская 1992, с. 96—99; Іванчик 1998, с. 94—95; Parzinger 2000, p. 36). Таким чином, уявлення про хронологію найважливіших реперів ранньоскіфської культури (етапів РСК-2 та РСК-3), відповідно до передньоазійської хронології, знову збігаються, але вже в межах першої половини — середини VII ст. до н. е.

Дуже перспективною може виявитися і центральньоазійська лінія синхронізації для ранньоскіфських пам'яток Північного Причорномор'я. У деяких випадках вони мають прямі паралелі в майємирській культурі Центральної Азії, для встановлення хронології якої, як видно з розробок А. Варенова та Д.С. Савинова, можлива кореляція зі старожитностями держави Західне Чжоу, фінал якої датується 771 р. до н. е. (Савинов 1991, с. 94; Варенов 1999, с. 30). При цьому з майємирською культурою корелюють матеріали комплексів етапу як РСК-1 (Дараган 2002, с. 65—67), так і РСК-2 (Алексеев 2003, табл. 2).

Останнім, значною мірою вирішальним, аргументом для традиційної хронології є дати античної кераміки з ранньоскіфських пам'яток. Вона представлена розписним і тарним посудом у комплексах переважно етапу РСК-3, де може бути датована часом, починаючи з другої половини VII ст. до н. е. (Полин 1998, с. 57—59). Особливо

важливими є матеріали поселень ранньоскіфсько-го періоду Українського Лісостепу — Залісся та Іване-Пусте, де в закритих комплексах виявлено ранньоскіфські речі етапу РСК-3, фрагменти хіоських розписних амфор, сіроглиняну кераміку (Ганіна 1965, с. 106—117; Ганіна 1984, с. 68—79), яку можна зіставити з малоазійською VII — початку VI ст. до н. е. (Вауне 2000, р. 243—261), та бронзові браслети, прямі аналогії яким представлені в похованнях гальштату етапу На С — На D-1 (Дараган 2004, с. 214).

Численною в комплексах Північного Причорномор'я є й колекція розписної грецької кераміки. Це — фрагменти посудин пізньогеометричного стилю (Немирівське і Трахтемирівське городища) та кераміка стилю «Middle Wild Goat-I-II» з Немирівського, Трахтемирівського, Західного Більського городищ тощо (Онайко 1966, с. 15; Вахтина 1998, с. 122—138), що представлена в комплексах із матеріалами, які за періодизацією ранньоскіфської культури належать не лише до РСК-3, а й до РСК-2. Утім, і в цьому разі останні розробки з хронології східногрецької кераміки, як виявляється, дають змогу зіставляти хронологічні діапазони її різних груп із подавненою схемою РСК. Приміром, тривалість ступеня MWG-I визначається 665/60—650/45 рр. до н. е. (Kaüfler 1999, р. 211). Проте у випадку з античною керамікою проблема не стільки у площині хронології, скільки пов'язана з періодизацією ранньоскіфських пам'яток Північного Причорномор'я й Кавказу. Наявна схема періодизації РСК не передбачає чіткого зіставлення з періодизацією власне східногрецької кераміки. Слід враховувати й можливий діахронізм у зіставленні однотипних ранньоскіфських пам'яток різних регіонів Українського Лісостепу (Побужжя, Середнє Подніпров'я, Поворскля, Посулля та Сіверський Донець) та Північного Кавказу.

Крім того, можливо, що вирішення питання розбіжностей у хронології античного імпорту та фаз РСК пов'язане не з Північним Причорномор'ям чи Кавказом, а, радше, з передньоазійським регіоном, до хронологічної шкали якого прив'язана як ранньоскіфська, так і антична хронологія. Нині найістотнішим репером для хронології східногрецької кераміки є знахідки стилю «Middle Wild Goat-II» в ізраїльських містах Ashkelon, Tel Miqne-Ekron, Tel Batash Timnah. Частина її знайдено у зруйнованих шарах, які пов'язують із вавилонськими завоюваннями Навуходоносора наприкінці VII ст. до н. е., інші трапляються і в більш ранніх шарах часу асирійської гегемонії (701—630 рр. до н. е.) (Waldbaum, Magness 1997, р. 23—40; Hannestad 1996, р. 49; Gitin 1995, р. 61—75, plate IV). Імовірно, зіставлення малоазійських горизонтів та старожитностей ранньоскіфського типу зі стратифікованими шарами ізраїльських міст, що

містять східногрецьку кераміку, і стане сполучним аргументом у дискусіях прихильників «вищокої» й «нижньої» хронології.

У випадку з хронологією східногрецької кераміки слід враховувати й зміни в гальштатській хронології. Як відомо, хронологія гальштату ґрунтується насамперед на кореляції з італійськими горизонтами та атичною керамікою. Вважалося, що перехід від На В-3 до На С в 700 р. до н. е. відповідає фіналу пізньогеометричного періоду, тоді як На С — це вже стадія орієнталістичної кераміки. У датах геометричного та орієнталістичного періодів маємо багато знаменників, зокрема і дати утворення італійських міст із відповідними, зовсім не безсумнівними, історичними датами (Немировский 1987, с. 78), і дати шарів руйнувань у Леванті. Хронологія змінилася, і це має призвести до змін у схемах періодизацій. Тому так важливо провести коректну синхронізацію, оскільки в іншому разі знов може виникнути вже традиційна для хронології передскіфських та ранньоскіфських пам'яток ситуація замкненого кола.

Проте загалом уся сукупність даних з основ хронології передскіфського та ранньоскіфського періодів має реальні підстави для подавнення. Такого висновку дозволяє дійти не лише критичний аналіз розробок у цій площині (представлений у даній статті у скороченому вигляді), а й вивчення матеріалів Жаботинського поселення — еталонної пам'ятки ранньої залізної доби Українського Лісостепу, ранні матеріали якого корелюють з ранньо- та середньогальштатським колом культур Південно-Східної та Центральної Європи На В-2/На В-3 — початку На С, а пізні — із середньогальштатською культурою Басарабі-II та безпосередньо з матеріалами поховань східноальпійського гальштату (На С-1), надійно датованого в межах VIII ст. до н. е. (Daragan 2004).

Перед дослідниками у сфері хронології раннього залізного віку, завдяки можливості кореляції матеріалів за різними хронологічними системами, постають колосальні перспективи. Утім, їхня реалізація можлива лише за умови загальної зацікавленості в цій роботі якомога ширшого кола фахівців із різних регіональних систем періодизацій пам'яток раннього залізного віку. Майбутнє, безсумнівно, — за детальними схемами регіональних періодизацій. При цьому, насамперед, необхідно зіставити північнопричорноморські та центральноєвропейські пам'ятки з *періодизацією* передньоазійського регіону. Не менш перспективним є й порівняльне зіставлення матеріалів етапів РСК-2 та РСК-3 Українського Лісостепу з центральноєвропейськими етапами На С-2 та На D, серед матеріалів яких також присутній античний імпорт (коринфський), що добре корелює зі східногрецькою керамікою.

- Алексеев А.Ю.* Скифская хроника. — СПб., 1992.
- Алексеев А.Ю.* Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003.
- Беспалый Е.И., Парусимов И.Н.* Комплексы переходного и раннескифского времени на Нижнем Дону // СА. — 1991, № 3.
- Варенов А.В.* Скифские материалы из алтайской части Китая // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. — Барнаул, 1999.
- Вахтина М.Ю.* Основные категории греческой импортной керамики из раскопок Немировского городища // МАИЭТ. — 1998, Вып. VI.
- Галанина Л.К.* К проблеме хронологии Келермесских курганов // РА. — 1994, № 1.
- Галанина Л.К.* Келермесские курганы. Царские погребения раннескифской эпохи. — М., 1997. — Т. 1.
- Ганіна О.Д.* Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся // Археологія. — 1984, № 47.
- Ганіна О.Д.* Поселення скіфського часу у с. Іване-Пусте // Археологія. — 1965, Т. 19.
- Граков Б.Н.* Литейное и кузнечное ремесло у скифов // КСИИМК. — 1948, Вып. 22.
- Дараган М.Н.* О культурно-хронологическом соотношении новочеркасского и РСК-1 комплексов // Сучасні проблеми археології. — К., 2002.
- Дараган М.Н.* Хронология Жаботинского поселения // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., 2004. — Ч. 2.
- Дударев С.Л.* Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху. — Армавир, 1999.
- Золото степу.* Археологія України. — Київ—Шлезвіг, 1991.
- Иванчик А.И.* Киммерийцы и скифы. — М., 2001.
- Иванчик А.И.* Современное состояние киммерийской проблемы. Итоги дискуссии // ВДИ. — 1999, № 2.
- Каишуба М.Т.* Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // Stratum plus. — 2000, № 3.
- Кисель В.А.* Памятники ближневосточной торевтики из курганов Предкавказья и Северного Причерноморья VII — начала VI вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — СПб., 1998.
- Ковпаненко Г.Т.* Носачівський курган VIII—VII ст. до н. е. // Археологія. — 1966, Т. 20.
- Лесков А.М.* Заключительный этап бронзового века на юге Украины: Автореф. дис. ... д-ра истор. наук. — М., 1975.
- Махортых С.В.* Киммерийцы и древний Восток // ВДИ. — 1992, № 2.
- Медведская И.Н.* Периодизация скифской архаики и древний Восток // РА. — 1992, № 3.
- Мелюкова А.И.* Скифия и фракийский мир. — М., 1979.
- Немировский А.А.* Основы античной хронографии // ВИ. — 1987, № 5.
- Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V веках до н. э. — М., 1966.
- Пиотровский Б.Б.* Ванское царство. — М., 1956.
- Полин С.В.* О хронологии раннескифской культуры (по И.Н. Медведской) // РА. — 1998, № 4.
- Полін С.В.* Про хронологію ранньоскіфської культури // Археологія. — 1996, № 4.
- Савинов Д.Г.* Возможности синхронизации письменных и археологических дат в изучении культуры Южной Сибири скифо-сарматского времени // Проблемы хронологии и периодизации. — Барнаул, 1991.
- Скорый С.А.* Киммерийцы в Украинской Лесостепи. — Киев—Полтава, 1999.
- Смирнова Г.И.* Основы хронологии предскифских памятников юго-запада СССР // СА. — 1985, № 4.
- Тереножкин А.И.* Основы хронологии предскифского периода // СА. — 1965, № 1.
- Тереножкин А.И.* Памятники предскифского периода на Украине // КСИИМК. — 1952, Вып. 67.
- Тереножкин А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
- Тереножкин А.И.* Киммерийцы. — К., 1976.
- Эрлих В.Р.* К проблеме связей Предкавказья и Средней Европы в Новочеркасский период // МИАР. Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы. — 1997, № 1.
- Эрлих В.Р.* У истоков раннескифского комплекса. — М., 1994.
- Bayne N.* The grey wares of North-West Anatolia in the Middle and Late Bronze Age and the Early Iron Age and their relation to the early Greek settlements // *Azia Minor Studien.* — Bd. 37. — Bonn, 2000.
- Chochorowski J.* Ekspansja kimmeryjska na tereni Europy srodkowej. — Krakow, 1993.
- Daragan M.* Die Periodisierung und Chronologie der Siedlung Žabotin // *Eurasia Antiqua.* — 2004, № 10.
- Dobiat K.* Die Hallstattnecropole bei Kleinklein im Sulmtal // *Die Hallstattkultur.* — Linz, 1981.
- Eibner A.* Die Bedeutung der Basarabi-Kultur in der Entwicklung des Osthallstattkreises // *Der Basaradi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa.* — Bukarest, 1996.
- Gitin S.* Tel Migne-Ekron in the 7th century B.C.E.: the impact of economic innovation and foreign cultural influences on neo-Assyrian vassal city-state // *Recent Excavations in Israel. A View to the West. Archaeological Institute of America. Colloquia & Conference Papers.* — 1995, № 1.

- Hannestad L.* Absolute chronology: Crece and the Near East c. 1000—500 BC // *Acta Archeologica*. — 1996, Vol. 67.
- Hansel A.* und B. Gaben an die Gotter. — Berlin, 1997.
- Kaüfler S.* Die Frühstufe des Middle Wild Goat I-Stils // *Archäologischer Anzeiger*. — 1999, Heft 2.
- Kossack G.* «Kimmerische Bronzen» // *Situla*. — Ljubljana, 1980, № 20/21.
- Kossack G.* Von den Anfängen des skitho-iranischen Tierstils // *Skithica*. — München, 1987.
- Kossack G.* Neufunde aus dem Novočekassker formenkreis und ihre bedeutung für die geschichte steppenbezogener reitervölker der späten bronzezeit // *Il mar Nero*. — Roma, 1994, № 1.
- Kroll S.* Urartus Untergang in anderer Sicht // *Istambuler Mitteilungen*. — 1984, № 34.
- Ėtznier-Nebelsick N.* Gefäße mit basaraboider Ornamentik aus Frog Universitätsforschungen // *Prahistorischen Archaologie*. — 1992, B. 8.
- Metzner-Nebelsick N.* «Thraco-kimmerische» Fundkomplexe zwischen der Sudostteiemark, Sud-west-Transdanubien und Nordkroatien und ihre Bedeutung für die Kulturentwicklung während der frühen Eisenzeit // *Universitätsforschungen zur Prahistorischen Archaologie*. — Bonn, 2001, B. 78.
- Metzner-Nebelsick N.* Die Urnenfelder und Hallstattzeit in Südostpannonien — eine Region im Spannungsfeld zwischen Osthallstattkreis, karpatenländisch-balkanischer Eisenzeit und Steppenkultur // *Universitätsforschungen zur Prahistorischen Archaologie*. — Bonn, 2000, B. 77.
- Pare C.* Chronology in Central Europe at the end of the Bronze Age // *Acta Archeologica*. — 1996, Vol. 67.
- Parzinger H.* Bemerkungen zum frühen Tierstil zwischen Kuban, Indus und Enisej // *Tüba-Ar*. — 2000, № 5.
- Parzinger I.* Chronologie der Späthallstatt — und Frühlatene — Zeit // *Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel u. Sava* (VCH, Acta Humaniora, 1989).
- Randsborn E.* Historical implication. Chronological studies in european archaeology c. 2000—500 B. C. // *Acta Arhaeologica*. — 1992. — Vol. 62; *Dunning C., Rychner V.* Archäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze — zur Eizenzeit in der Westschweiz // *Archäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze — zur Eizenzeit zwischen Nordsee und Kaukasus*. — Regensburg, 1994.
- Seidl U.* Die Siegelbilder / W. Kreiss, I. Bastam. Ausgrabungen in der Urartaishen Anlagen 1972—1975 (Teheranen Forschungen IV). — Bonn, 1979.
- Sperber L.* Untersuchungen zur Chronologie der Urnenfelderkultur im nordlichen Alpenvorland von der Schweiz bis Oberosterreich // *Antiquas Reiche*. — 1987, № 3. — T. 29.
- Terzan B.* Stareysa zelezna doba na Slovenskem Stajerskem. — Ljubljana, 1990.
- Terzan B.* The Early Iron Age chronology of the Central Balcans. A rewiew from the viewpoint of the southeastern Alpine Hallstatt // *Archaeologia Ugoslavica*. — 1987, № 24.
- Waldbaum J., Magness J.* The nchronology of early Greek pottery: new evidence from seventh-century B.C. destruction levels in Israel // *American Jornal of Archaeology*. — 1997, № 101.

Одержано 08.10.2004

М.Н. Дараган

ПЕРЕСМОТР ОСНОВ ХРОНОЛОГИИ ПРЕДСКИФСКОГО И РАННЕСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Статья посвящена анализу ситуации в разработке хронологии раннескифских и предскифских древностей. За последние десятилетия появился ряд новых данных, свидетельствующих об объективной необходимости их удревнения по всем направлениям хронологических привязок. Среди них — изменения в центральноевропейской хронологии, в представлениях о финале Ha B-3 и начале Ha C в конце IX — начале VIII вв. до н. э., являющиеся важнейшими хронологическими реперами финала предскифского периода, а также хронологии «переднеазиатского импорта» из предскифских и раннескифских памятников, позволяющие удревнение поздних новочеркасских памятников и этапа РСК-1 в рамках VIII в. до н. э., а РСК-2 — в конце VIII — начало VII вв. до н. э. Для РСК-2 это находит подтверждение в данных о хронологии вещей раннескифского круга в Передней Азии и представлениях о дате падения Урарту.

М.М. Daragan

REVISION OF BASICS OF PRE-SCYTHIAN AND EARLY SCYTHIAN CHRONOLOGY FOR THE BLACK SEA NORTH REGION

Development of chronology of Early Scythian and Pre-Scythian antiquities has been analyzed in the article. The new data appeared during the last decades. It reveals objective necessity of revision towards earlier age in all chronological connections. These are changes in central European chronology, in the concepts of the end of Ha B-3 and the beginning of Ha C in late IX — early VIII cc. BC. They represent the most important chronological reference points of the end of the Pre-Scythian period, as well as of the chronology of «West European import» from the Pre-Scythian and Early Scythian monuments. They also permit to place Late Novocherkassk monuments and stage RSK-1 within the limits of an earlier age — VIII c. BC, and RSK-2 — within late VIII — early VII cc. BC. For RSK-2 this finds support in data on chronology of Early Scythian artifacts from West Asia, as well as in the concepts regarding the date of fall of Urartu.